

Algimantas Valantiejus

Istorijos ir sociologijos sąlyčio beieškant

Šis žurnalo numeris parengtas 2001 05 26 d. Klaipėdoje KU Istorijos ir Sociologijos katedrų organizuotos konferencijos „Identiteto raida. Istorija ir dabartis“ (tarptautinės konferencijos „Transformacijos Rytų ir Centrinėje Europoje“ sekcijos) pagrindu. Vienas iš esminių šios konferencijos tikslų buvo ne tik pateikti istorinės ir sociologinės analizės pavyzdžius, bet ir svarstyti tarpdalykinių ryšių tarp istorijos ir sociologijos klausimus.

Verta pažymėti, kad identiteto istorijos ir dabarties santykio tema pasirinkta kaip *socialinių reiškinių konstravimo* klausimas, kurio problemiškas pobūdis nusako ir *identiteto* apibrėžimą: kitaip negu *tapatumo* samprata, savo reikšmės konstruojanti iš tam tikrų išoriškai priskiriamų, sveiko proto požiūriu „natūralių“ ar „patvarių“ savybių, *identiteto* sąvoka sietina ne su išoriškai priskiriamomis *esmėmis*, bet veikiau su *padėtimis*, kurios perteikia visuomet kintantį santykį tarp kitų žmonių priskiriamų „tapatumo“ savybių ir paties žmogaus konstruojamo naratyvinio aspekto, nusakančio tai, ko esamu laikotarpiu *stinga* pasakojančiam asmeniui. Dėl pastarosios priežasties vienas iš svarbiausių aspektų yra paties asmens konstruojamas reflektyvus ateities projektas. Toks identitetas yra fragmentiškas ir suskaidytas, neretai esantis tarp skirtingų ir prieštarinių padėčių bei kontekstų. Šio žurnalo numerio pateikiamuose straipsniuose dažnai aptariami *fragmentiški* ir *sudėtiniai* identiteto formavimo aspektai, kurie linkę perteikti socialinius ateities lūkesčius, priskirtinio tapatumo neigimą, tam tikrą diferencijuotą identiteto stygiaus savivoką,

asmens egzistavimą „tarp“. Nepaisant to, ar būtų kalbama apie lietuvininkų elito tipą, kuriam buvo būdingas politinis amorfiškumas, kompromisinė laikysena, nuolatinio blaškymosi tarp tradicijos ir pragmatizmo sindromas, ar apie Didžiosios Lietuvos istorijos ir kultūros simbolių perkėlimo į mažlietuvių kultūrinę terpę problemškumą, ar apie XIX a. pabaigos *lietuvių bendruomenės* sąvokos fragmentiškumą, istorinė medžiaga liudija, kad identitetas gali būti įvardijamas tik kaip *problema*. Kitaip sakant, kruopštus mokslinis ar pragmatiškas ideologinis identiteto konstravimo procesas gali pasirodyti esąs beprasmis, nes identitetas nuo pradžios yra paradoksalus: pats jo egzistavimo pagrindas yra kintantis, nepatvarus, neužbaigtas. Ir iš tikrųjų: ateities projektas yra tam tikrų dabarties aspektų neigimas, abejojimas *tęstinės* erdvės ir laiko (kitaip sakant, tapatumo) samprata.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad identiteto klausimų svarstymas yra tam tikrų politinių ir ideologinių prioritetų paisymas, susijęs su populiariausia šių dienų tarpdalykine tema. Kita vertus, *identiteto* sąvoka nusako įtampą tarp dviejų nuolat besivaržančių pusių: viena iš jų ieško nekintamo ir objektyvaus identiteto pagrindo, tuo tarpu kita – kintant socialinei aplinkai nepaliojama peržiūri „objektyvias“, kitaip tariant, fiksuotas identiteto ribas. Šiandienos pasaulio politinių, ekonominių, kultūrinių ir socialinių ribų peržiūrėjimas skatina kritiškai įvertinti ir

identiteto sampratos reikšmių kaitą. Šiandienos pasaulyje šioji samprata praranda savo buvusį aiškumą, glaustą ir paprastą įvardijimo pagrindą. Į pirmą vietą iškyla identiteto sąvoka su daug skiriamųjų ženklų. Ten, kur identitetas apglėbia daugelį sutampančių ir išsiskiriančių kreivių, svarbu paisyti skiriamųjų bruožų, kuriuos asmuo linkęs turėti šiandieną ir galbūt pasirinkti rytoj. Istoriniu aspektu identiteto klausimas iškyla bandant suprasti santykį tarp kintančios *išcentrinės* asmens savivokos ir besikeičiančių identiteto formų. Identiteto formos, konstruodamos savo istorinį pasakojimą, linkusios užmiršti savo prielaidų naujumą. Visa tai turint galvoje, verta svarstyti identiteto konstravimo klausimą kartu kritiškai peržiūrint „objektyvias“, kitaip tariant, fiksuotas identiteto ribas.

Tarpdalykiškumas ir disciplinų skaidymas į šakas yra dvi svarbiausios šiandienos socialinių ir humanitarinių mokslų tendencijos, turinčios polinkį stiprėti. Turbūt niekam nekelia abejonių istorijos ir sociologijos tarpdalykiniai ryšiai. Nebūtų klaidinga teigti, kad vien jau metodologiniu aspektu, tai dvi, viena kitą papildančios, disciplinos, kurios bando perteikti skirtingas sudėtinių tikrovės reiškinių puses. Pastaraisiais metais stiprėjantis sociologijos reflektyvumas atskleidžia ir kitą aptariamąsios tendencijos pusę – istorijos disciplinos, kitų socialinių mokslų polinkį įsiveržti į sociologinės minties erdvę. Johnatanas Turneris buvo vienas iš pirmųjų sociologų, kurie įžvelgė svarbias tokio suartėjimo gaires:

Tačiau prasideda įdomūs pokyčiai. Jei sociologai vis labiau domisi tradicinėmis visuomenėmis, tai antropologai imasi tyrinėti moderniąsias sistemas. [...] Istorikai dažniausiai sutelkia dėmesį į

specifinius bruožus; sociologai siekia atskleisti bendrąsias sąlygas, kurias nusako tokie specifiniai bruožai. Tačiau šiandieną aptinkame istorinių tyrinėjimų kryptį, kuri bando daryti apibendrinimus, nutoldama nuo specifinių įvykių, ir vis dažniau taikyti sociologijos metodus. Taigi, nepaisant to, jog sociologai ir istorikai turi polinkį su įtarimu žvelgti vieni į kitus, pagal savo interesus ir metodus jie, galima sakyti, suartėja.¹

Ypač spartus suartėjimas prasidėjo prieš gerą dešimtmetį, kai atsirado savita sociologijos šaka, grindžiama sociologinio aiškinimo *socialinių prielaidų* savivoka, vadinama *sociologijos sociologijos, metateorijos* ar *reflektyviosios sociologijos vardais*. Neretai vengiama kritiškai tikrinti savo mokslinio darbo prielaidas. Pasislėpus už profesinio žodyno lengva užglaistyti dabarties ir istorijos prieštarumą.

Jokia paslaptis, kad tiek sociologų, tiek istorikų pagrindinė „silpnybė“ yra didesnis ar mažesnis polinkis įsikurti konkrečiu laikotarpiu vyraujančioje, *vientisoje* metodologinėje koordinačių sistemoje. Toksai vientisumas kartais yra klaidinantis dėl to, kad atmeta visus dabarties požiūriu „nesistemiškus“ aspektus ir, bent jau laikinai, užglaisto problemiškas sudėtinių reiškinių puses. Pavyzdžiui, praeitis dažnai grindžiama rišlaus ir nuoseklaus pasakojimo, tankiai sunerto *tęstinumo* samprata, kurios istorines šaknis (nors tai ir paradoksalu) neretai aptinkame dabartyje. Todėl svarbu įvertinti ir sunkiai suprantamas (mūsų akimis) istorinės raidos galimybes bei esamas aiškinimo alternatyvas. Galima pasakyti, jog supratimą koreguoja paradoksali *nesuprantamumo* kategorija. Anot Hanso-Georgo Gadamerio, „<...> į išgyvenimą įspraustą mūsų aš iš tikrųjų

išplečia ne suverenus supratimas, kaip kad manė Dilthey'us, bet susitikimas su nesuprantamu. Tikriausiai niekuomet taip nepažįstame savosios istorinės būties kaip tada, kai pajuntame visai svetimų istorinių pasaulių alsavimą.”²

Viena vertus, kultūros istorijos sfera yra unikalūs ir nepakartojami įvykiai, aprašomi, klasifikuojami ir analizuojami istorijos mokslo, kita vertus, bet kuris istorinio aiškinimo būdas, nunerdamas *tikimybės* pobūdžio priežasties-padarinio ryšių tinklą, neišvengiamai išeina už pagrįsto aiškinimo ribų, atsigręždamas ir į nežinomybės (tiksliau kalbant, tikėtinų aiškinimo prielaidų) kamieną. Galima teigti, kad bet kuris tyrėjas - tiek istorikas, tiek sociologas – yra (nesvarbu, ar jis šito nori, ar nenori) *teoretikas* ir, vartojant Fransis Bacono palyginimą, panašus į vorą, neriantį siūlus iš paties savęs. Galima netgi sakyti, jog visa “istorija” iš tikrųjų yra tik “socialinio teksto” formos, kurios neįstengia tiesiogiai ir iki galo apčiuopti žmonių išgyvento patyrimo. Kaip tik dėl šių priežasčių abiejų profesinių sričių žvilgsnis nuolat krypta į tam tikrą tarpinę sferą - *socialinę struktūrą*, kuri įstengia perteikti ryšį tarp patyrimo ir istoriškai konstruojamo teksto problematikos. “Teksto konstravimas” savo ruožtu sukuria interpretavimo kriterijų pasirinkimo problemą. Alternatyvių istorinio aiškinimo galimybių supratimas yra sociologinė problema, nagrinėjanti santykį tarp suvaržančios socialinės struktūros ir savarankiško socialinio veiksmo. Metodologinis sociologijos uždavinys – išlaisvinti *neįgyvendintas, užmirštas, alternatyvias* praeities galimybes, bandant suprasti istorines socialinio veiksmo formavimosi sąlygas. Būtent santykis su nežinoma, tačiau tikėtina, pakankamai nuoseklia ir pagrindžiama aiškinimo forma leidžia geriau pajauti esamos aiškinimo formos ribas, o kartais ir ribotumą. Bet kurios istorinio aiškinimo tezės kamienas yra suaižytas, ir šis

suaižymas atmeta neginčytino, universalaus atskaitos taško tiesą, kurią svarbu pakartotinai svarstyti ir apibrėžti.

“Moralės ar dvasios” mokslai, vartojant XIX a. pabaigos neokantininkų terminus, turbūt yra įdomūs dėl to, kad sukuria įtampos lauką tarp *nomotetinio* ir *ideografinio* metodų. Be to, šie mokslai nuo pat pradžios yra paradoksalūs. Reikėtų skirti dvi svarstomo klausimo puses: 1) šiandieną Maxo Weberio, kuris pagrindė *aiškinamojo supratimo* metodą, pavyzdžiu bandome aptikti ne tik istorijos empirinius faktus – konkrečius žmonių veiksmus, bet ir prasmes, kurias veikiantieji asmenys susiejo su savo veiksmais; 2) vis dėlto ir šie prasminiai faktai įtraukiami į mūsų aiškinimo struktūrą. Vien dėl šios priežasties negalima pamiršti, kad mes kuriame socialinį tekstą, nes būtent pasakojimas perteikia “prasmų supratimą”, suteikdamas ir simbolinę istorinio aiškinimo struktūrą, ir *laikinę* istorijai priskirto socialinio veiksmo schemą.³

Kitas svarbus klausimas susijęs su jau įsišaknijusia nuostata: tariamu istorikų polinkiu *konkretinti*, o sociologų – *apibendrinti*.⁴ Tačiau taip teigti yra pagrįsta tik iš dalies. Mokslo filosofų šiandien sutartinai pripažįstama, kad ne tik faktai lemia daugiau ar mažiau tikėtiną istorinės tikrovės supratimą. (Ne be pagrindo minėtoje konferencijoje gyvai buvo aptariamas Walterio Benjamino teiginys, jog *istorija yra galimybių duobkasys*.) Kitaip tariant, istorijos ir sociologijos jungtis nusakyta kaip *galimybių archeologija*. Svarbu suprasti, jog bet kuri istorinė raida “nužudo” keletą socialinio pasirinkimo, tikėtino socialinio veiksmo galimybių. Perpratę šią tiesą, privalome svarstyti vertybių ir faktų santykio klausimą, bandyti ieškoti “nužudytų ir palaidotų” galimybių, fiksuoti ne tik faktą, bet ir jo santykį su platesne

socialine visuma, išskiriant daugiapusiškus ir sudėtinius socialinių reiškinių aspektus, nes kai

kurie iš jų yra labai paslankūs, dinamiški ir nelengvai apibrėžiami.

Išnašos

¹ Turner J. *Sociology. The Science of Human Organization*, Chicago: Nelson-Hall, 1985, p. 8.

² Gadamer, Hans-Georg. "Istorijos problema naujojoje vokiečių filosofijoje". Kn. Gadamer, Hans-Georg. *Istorija. Menas. Kalba*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 8. Gadamer, Hans-Georg. "Istorijos problema naujojoje vokiečių filosofijoje". Kn. Gadamer, Hans-Georg. *Istorija. Menas. Kalba*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 8.

³ Nors pasakojimas iš esmės yra bent keleto realių ar išgalvotų įvykių, susijusių priežastiniais ryšiais, perteikimas laiko atžvilgiu (dėl šios priežasties dažniausiai vartojamos *laiko ir priežasties* sampratos), tačiau skirtingi keturi *naratyvo* (pasakojimo) apibrėžimai: *laiko, priežasties, minimalusis ir sutartinis*. Pirmasis įvardija laiko atžvilgiu pateikiamus įvykius kaip esminių naratyvo bruožą; antrasis pabrėžia, kad esminis dalykas yra tam tikras priežastinis, kad ir netiesioginis, ryšys; trečiasis yra imliausias, nes kiekvienas veiksmo ar įvykio teiginys yra *ipso facto* naratyvas, kadangi įvardija pertvarkymą ar perėjimą iš ankstyvesnio į vėlesnį tarpsnį; ketvirtasis teigia, kad naratyvas veikiau yra būdas, leidžiantis skaityti tekstą, bet ne esmė ar bruožai, aptinkami tekste. (žr.: Richardson, Brian. 2000. "Recent Concepts of Narrative and the Narratives of Narrative Theory". *Style*, Vol. 34 Issue 2, p. 168.)

⁴ Šiuo atveju reikėtų patikslinti. Nes tai iš tiesų nelengvas klausimas. Netgi tarp pačių mokslo sferos žmonių plačiai paplitusi nuomonė, kad sociologija kaip pasikartojimus ar dėsningumus fiksuojanti disciplina priskirtina "istorijos filosofijos" (apibendrinančiai) sričiai, tuo tarpu istorija yra

"filosofinių klausimų" vengianti (tam tikra prasme pozityvistinė) disciplina: būtent istorikai įstengia įnikti į istorinio konkretumo akimirkas, paprastai atsisakydami svarstyti *filosofinius* aiškinimo prielaidų klausimus ir šitaip pasiekdami svarių ir įtikinamų rezultatų. Ir vis dėlto sunku susilaikyti nenurodžius vieną tokio aiškaus mokslų skirstymo keblumą: abiem atvejais iškyla *mokslo pažinimo ribų* klausimas. Tai – lyginamosios analizės klausimas, suteikiantis "teisėtumo pagrindą" mokslui. Būtent savikritiška "teisėto pagrindimo" analizė neretai padeda ištrūkti iš vienpusiško metodologinio idealizmo nelaisvės. Dėl nuolatinio polinkio "suartinti" faktus ir vertybines prielaidas reikia skirti dvi svarstomo klausimo dalis: 1) pagrįstai įteisinti savo rezultatus galima laikantis sistemiškos fiksuojamų "išorinių" faktų analizės; 2) įvertinti savo aiškinimo būdą galima kritiškai peržiūrint ir tikrinant bendrąsias teorines prielaidas (čia "faktai" nedaug kuo gali padėti, nes bet kuri duomenų atranka remiasi įvardintų ar neįvardintų prielaidų pasirinkimu). Arčiausiai konkrečios istorinės erdvės ir laiko priartėja istorikai. Istorijos ir visų kitų "istorijos filosofijos" mokslų skirtumas, kaip pažymi Haydenas White'as, yra sudėtingesnis negu atrodo iš pirmo žvilgsnio: "Pamatinis istorijos ir istorijos filosofijos skirtumas yra tas, jog pastaroji savo intelektualinį instrumentarijų, kuriuo faktai paverčiami diskursu, iškelia į teksto paviršių, tuo tarpu gryoji istorija (kaip ją vadina) slepia savo instrumentarijų pasakojamųjų formų gelmėse, pasinaudodama juo kaip numanoma ar paslėpta struktūra." (Cit. iš: Krameris Loydas S. 1997. "Literatūra, kritika ir istorinė vaizduotė: Haydeno White'o ir Dominicko Lacapra'os literatūrinis iššūkis", *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr. 1, p. 155.)